

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І МІЛІТАРНА РЕВОЛЮЦІЯ В РАНЬЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ.

СОКИРКО ОЛЕКСІЙ
(Київ)

Термін «мілітарна революція» вперше був ужитий британським істориком Майклом Робертсом (1908–1996). Концепт досить швидко прижився в європейській, а згодом і світовій, історіографії на позначення цілої серії фундаментальних змін у європейській військовій справі (розвиток вогнепальної зброї та супутніх технологій, виникнення лінійної тактики, впровадження постійних армій, сталих штатів, регулярного вишколу та освіти вояків, логістичних методів ведення війни тощо), котрі вплинули на формування централізованих державних моделей і спричинилися до мілітарного лідерства Заходу в світовому масштабі. Протягом другої половини ХХ ст. концепція мілітарної революції була неодноразово скритикована істориками й зазнала численних реінтерпретацій. Їхня сутність полягала, головним чином, у двох моментах: сумнівах відносно самого концепту «революції» як одномоментного й кардинального повороту в розвитку військової справи (критики теорії зауважували на тому, що більшість змін, виопуклених Робертсом та його послідовниками, відбувалися еволюційно й виявилася розтягнутою в часі та просторі), а також ширшій інтерпретації самих змін у военній сфері. Таким чином, мілітарна революція в такій трактовці постає феноменом цивілізаційного рівня, в якому військові фактори тісно переплелися із соціально-політичними, економічними та культурними, витворивши Європу Нового часу.

В наші наміри аж ніяк не входить пряме порівняння й тим більше накладення концепту мілітарної революції на гетьманську державу та військо. Це було б надто примітивним і некоректним порівнянням. Йдеться, швидше, про відстеження того, як в добу, коли світ ставав європоцентричним, козацька Україна та її сусіди впорядковували свої мілітарні інститути та контролювали сту-

піль їх ефективності. Мілітарна революція на Заході стала зручним фоном для відстеження тих змін, котрі вказували на відмінність шляху, котрий торували Схід і Центр Європи.

Тож співставлення українських реалій із тенденціями, що відбувалися у військовому будівництві сусідніх країн, дозволить відповісти на важливі питання: яким чином геополітичні виклики вплинули на стан збройних сил і козацької держави в цілому? як змінювалися механізми мобілізації військових ресурсів? Зрештою, яким чином зміни, що відбувалися у військовій сфері, котра була тісно пов'язана з моделлю держави, вплинули на її форму й функціонування?

У свідомості старшинсько-шляхетської еліти Гетьманат являв собою Річ Посполиту Козацьку, чільним елементом якої був лицарський стан та його збройні сили – козацьке військо. З цього виходили всі рамкові угоди козацької держави з іноземними суверенами та протекторами. За річпосполитським аналогом наймана професійна армія та корпус артилерії, утримувані частково державним скарбом, а частково за рахунок місцевих бюджетів, були лише доповненням до станового війська.

Після утвердження Гетьманату як суверенного державного утворення, козацтво посіло в ньому роль провідної верстви, що виступала головним речником адміністративної, військової та судової влади, формуючи зі свого числа правлячу еліту. Оскільки основу відбування воєнних повинностей козацтва становило службове землеволодіння, наявність великого фонду вільних земель, котрими козаки володіли на правах займанщини, певний час гарантувала стабільну службу цього земельного ополчення. Попри розширення старшинського землеволодіння й поступове зменшення землеволодіння козацького, сукупний потенціал останнього залишався цілком достатнім, аби забезпечувати службу реєстрових козаків навіть у XVIII ст. Тим паче, що в цей період і гетьмани, і російський уряд виявляли постійне піклування про збереження й захист цілісності козацького службового землеволодіння. Водночас, йшлося про необхідність впорядкування військової служби козацтва й збереження її ефективності бодай на існуючому рівні. Саме з цієї точки зору можна розглядати

пропозицію, що містилася в старшинській чолобитній, укладеній на батурицькому з'їзді 1764 р., про поділ козацького війська на окремі піхотні та кавалерійські полки й укладення нового реестру. Як не парадоксально це виглядає, але господарський добробут і майнова стабільність козацтва співпали в часі з поступовим знеціненням цієї іррегулярної кінноти, котрій не до снаги було протистояти новим противникам – шведській, а згодом пруській регулярним арміям, а також брати участь у тривалих у часі й просторі виправах, яких вимагала Росія.

Серйозним устроєвим недоліком Гетьманату була невідсепарованість у його владній моделі власне адміністративно-судових та фіскальних функцій від військових. Будучи злитими воедино ще від народження козацької держави, коли такий синтез був запорукою дієвої мобілізації всіх необхідних для війни ресурсів, ці органи з часом виявилися негнучкими та малоефективними. Певну проблему становила відсутність постійних органів центрального й місцевого військового управління. Традиційно розпорядчо-контролюючі функції в козацькому війську виконували осавули – генеральні, полкові та сотенні. Втім, генеральні та полкові осавули, котрі становили вищу управлінську ланку війська, не були забезпечені виконавчим і канцелярським персоналом, що позбавляло їх реальних важелів контролю над військом. Єдиним центральним органом, що мав власне військову спеціалізацію, була підпорядкована генеральному обозному Канцелярія Генеральної артилерії, решта ж компетенцій поділялася поміж Генеральною військовою канцелярією, Генеральною скарбовою канцелярією та полковими правліннями.

Польове управління військами носило тимчасовий характер, і довго не мало чітко визначених старшинських штатів. У воєнний час козацькими командами та відділами доводив корпус старшин, котрий збирався ситуативно з полків і сотень. Урядники сотенної та полковницької ланки не мали взаємного порядку старшинства, їх функції та ієрархічне положення не були співвіднесені із генеральною старшиною, а також урядниками центральних органів влади, що відали військовими питаннями.

Наймані професійні контингенти творили окремий корпус, підпорядкований і фінансований не регіональній старшинській фронді, а безпосередньо центральній владі. Будучи головною збройною опорою гетьманів у їх спробах надати гетьманату більш централізованого характеру, наймані війська були предметом їх особливого опікування й уваги. В проекті Гадяцької унії на їх утримання планувалося виділити четверту частину державних доходів; всі постанови й укази щодо найманців мали бути зведені в окремому законодавчому кодексі. Від часів Руїни й до початку XVIII ст. наймані полки чітко поділялися на піхотні та кавалерійські, але не мали власної артилерії. Через специфіку соціальної структури суспільства, а також відірваність від найбільших ринків найманства Центральної Європи, найманство в козацькій Україні було здебільшого національним явищем, але від кінця XVII ст. почало дрейфувати в бік військово-службових верств і козацтва: служба найманців ставала спадковою, вони потроху зрощувалися з козацтвом та іншими напівпривілейованими групами населення. Після розгрому мазепинського повстання 1708 р. наймане військо було майже повністю винищене, а його залишки перетворилися на почесну гетьманську варту.

Артилерія, поряд із найманцями, творила в гетьманській армії самостійне формування з постійним штатом і джерелами утримання. В загальних рисах вони взорувалися на річпосполитські аналоги, але з більшим ступенем децентралізації. 1751 р. артилерійське відомство на рівні генеральної та всіх полкових артилерій було централізовано шляхом підпорядкування генеральному обозному. Артилерійська обслуга дістала постійний адміністративний поділ на роти. Важливим заходом стало відновлення в 1751 р. забороненого перед тим власного виробництва пороху в Гетьманщині. З 1763 р. розпочалося відливання перших гармат за уніфікованою системою калібрів.

Кидаючи ретроспективний погляд на розвиток військово-політичної системи козацької України, маємо констатувати, що попри глобальні геополітичні зміни в регіоні, вона в головних своїх рисах лишилася незмінною. Козацька республіка продовжувала порядкувати становою за своїм характером армією, струк-

турованою за територіальним принципом й фінансованою за рахунок місцевих бюджетів (виняток становили лише наймані формування й частина артилерії). Розвиток військових знань, підготовки офіцерських кадрів й логістичних методів війни не був пріоритетним в цій частині Європи, на відміну від Заходу. Протистояння зі східними арміям витворило специфічну тактику та поділ війська й не потребувало розвитку військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацької Речі Посполитої й в цілому справно функціонувала в умовах стабілізації кінця XVII ст. Втім, Велика Північна війна та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах супроти незнаних доти супротивників і форм ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді.